

ХТО ПИСАВ УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ ?

*Деякі міркування про сутність українського
радянського історіописання*

«Только в государственной службе познаешь истину»

Козьма Прутков

Поштовхом до рефлексій про те, хто ж насправді писав український радянський історичний наратив, стали висновки насправді новаторських досліджень про радянську політику пам'яті та історіописання Сергія Єскельчика та Наталії Юсової. Йдеться, зокрема, про ключову, слід гадати, ідею С. Єскельчика, висловлену у його книзі «Імперія пам'яті», – тезу про важливу роль українських діячів у формуванні сталінської історичної уяви в республіці в умовах недостатньої артикуляції і координованості політики у цьому питанні кремлівських ідеологів¹. Навіть більше, він стверджує, що «республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з Кремля, постають як *провідні гравці* (тут і далі курсив мій – авт.) у формуванні сталінської історичної уяви»² (в анотації книги, вміщеній на її обкладинці, сказано про *головних гравців*). Спонукала до роздумів і теза Н. Юсової, яка передає уявлення шановної колеги щодо способу утвердження в радянській науці конструкту «давньоруської народності»: мовляв, вплив політико-ідеологічних чинників на усталення концепції «був опосередкованим», вона сформувалася «внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку»³. (В дещо більш ранній своїй праці Н. Юсова займала поміркованішу позицію, надавши однакового значення в усталенні концепції як науковій, так і політичній складовій⁴).

Отож, питання, винесене в заголовок статті, слід деталізувати наступним чином: який фактор вирішальним чином впливав на зміст українського радянського історичного наративу: політика і політичні міркування чи все таки власне наукові

пропозиції істориків? І, по-друге, питання про те, в чиїх руках знаходилося перо, яке насправді писало український історичний наратив, слід розглядати з перспективи центр – союзна республіка (тобто чи це були «актори» союзного центру, а чи радянської України).

Моя відповідь на перше з поставлених питань є наступною. В історії української радянської історіографії можна виокремити кілька способів (модусів) взаємодії між владою та наукою. Значна частина текстів читаються як віддзеркалення актуальних рішень вищих партійних функціонерів, тобто тут історія виступає інструментом політики і не більше. Можна навести безліч прикладів, коли радянська історіографія чинила, як зауважив колись добре обізнаний з реаліями праці вченого-історика в умовах сталінського режиму Олександр Оглоблін, відповідно до українського прислів'я: «Скачи враже як пан каже»⁵, а історики перетворювалися в умовах тотального політичного нагляду, за висловлюванням того ж таки О. Оглобліна, на «історіографічних роботів»⁶. Такий підхід зі зрозумілих причин простежується передусім в текстах представників «історико-партійної науки», які в Україні займалися переважно історією комуністичної партії республіки («бойового загону КПРС»), та істориків, що вивчали історію сучасності (в радянській термінології – новітнього часу). Якщо намагатися пов'язати «інструменталістське» бачення радянської історіографії з ширшим дослідницьким простором, то воно корелюється з поглядами представників «школи тоталітаризму», яка презентує дещо «старомодний», але все ще впливовий напрямок досліджень історії Радянського Союзу.

Можна розглядати українське радянське історіописання і як таке, яке не тільки потерпало від політичного втручання, але й саме впливало на вироблення ідеологічного супроводу політичних ухвал в царині політики пам'яті. Існує достатньо фактологічних підтверджень активної участі радянських істориків, включаючи й істориків радянської України, в прийнятті ідеологічних аргументів для державних рішень. Одним із найбільш відомих з таких є, напевне, робота цілої групи українських вчених та їхніх московських колег над укладанням «Тез про возз'єднання України з Росією», «схвалених» ЦК КПРС і опублікованих на початку

1954 р.⁷. Не є секретом і участь українських гуманітаріїв, у тому числі й істориків, у підготовці книги П. Шелеста «Україна наша Радянська» (К., 1970), яка вважалася на зламі 1960-х – 1970-х рр. відображенням офіційної позиції щодо тлумачення українського минулого⁸. Такий кут зору на «кооперацію» між владою та наукою в українській радянській історіографії когерентний з ідеями представників т. зв. ревізійністської школи, що виступає з критикою «догматизму» істориків, які розглядають радянську суспільно-політичну систему в категоріях незмінного тоталітаризму і диктату Кремля щодо суспільства Радянського Союзу. Крім того, суголосною думці про важливу роль національного істеблішменту у виробленні політики пам'яті в республіках Радянського Союзу є популярна у студіях прихильників «постколоніальної» теорії теза про вагоме значення для взаємин «метрополій» та підкорених народів залучення до колоніальної адміністрації місцевої еліти «колоній».

Близьким до зазначеного вище є такий модус, як формування істориками проблемного поля для використання його політичними, тобто коли люди влади наповнювали історичний матеріал, який «постачався» для них істориками, вигідними для них трактуваннями. У випадку історичної науки УРСР слід згадати показовий приклад саме такої поведінки вчених, як залучення співробітників Інституту археології АН УРСР у 1970-і – на початку 1980-х рр. до проекту обґрунтування т. зв. 1500-річного ювілею столиці радянської України. Тоді українські археологи віднайшли на Старокиївській горі докази існування там поселення останньої чверті V ст., а українські партійні ідеологи наповнили це відкриття ідеологізованим змістом, що мав доводити високу цивілізованість братерських східнослов'янських народів вже в сиву давнину і викрити «нікчемність домислів буржуазних, маоїстських та інших фальсифікаторів історії, які намагаються принизити роль і рівень культури східних слов'ян, їх значення в розвитку світової цивілізації»⁹.

Можна говорити також про радянську, й українську радянську зокрема, історіографію в тих її сегментах, які не були пов'язані безпосередньо з кон'юнктурою сучасного їм політичного процесу, як про автономну, хоча й політизовану науку, яка зазнавала тиску політики та партійних функціонерів, проте

порівняно вдало боронила свою «територію», зберігаючи значною мірою академічний характер. На мою думку, вельми успішною в цьому сенсі була діяльність кола дослідників ранньомодерної історії України з наголосом на джерелознавстві, що гуртувалися навколо професора Миколи Ковальського у Дніпропетровському університеті, яку в сучасній історіографії окреслюють як школу М. Ковальського й історія активності якої в часи найбільш несприятливі для такого роду українознавчих гуманітарних досліджень ще чекає на серйозні спеціальні студії. Принагідно слід відзначити, що в українській історичній науці 1930-х – 1980-х рр. прикладів історії, відносно вільної від політики, вдається відшукати значно менше, ніж в російській радянській історичній науці. Причин для такої ситуації було декілька, проте визначальним тут був вищий рівень ідеологічного контролю над творчістю українських вчених, яких тестували не лише на предмет узгодження їхніх текстів із загальним курсом Кремля, але насамперед стежили за дотриманням у них актуальних гасел національної політики¹⁰.

Проте, за можливості різних моделей взаємин між владою та вченими, одна річ у мене не викликає сумнівів: *найважливіші* (чи, іншими словами, рамкові) офіційні твердження про українську історію (як, звичайно, й про те, що називалося «історією СРСР» чи про історію будь якої іншої етнічної чи іншої спільності Радянського Союзу), які здобували відображення в офіційній політиці пам'яті та в працях істориків, встановлювалися людьми влади, а не інтелектуалами. Переконливим доказом для такої тези бачу факт відсутності у «наукових» історичних текстах синтетичного характеру доби 1930-х – середини 1980-х рр. (узагальненнях, підручниках, енциклопедіях) хоча б однієї ідеї, яка би суперечила рамковим історичним уявленням того часу, коли були в обігу такі праці. А такі праці *завжди* писалися провідними науковцями (що надавало їм «презумпцію авторитетності»¹¹) і *завжди* виходили великими тиражами (тобто були розрахованими на масового читача), отож були свого роду маркерами «високочолої» колективної думки «загону» українських радянських істориків, «останнім словом» української радянської історіографії. Зазначене, а також добре відомий факт постійного безпосереднього контролю відповідальних ідеологічних фун-

кціонерів над написанням історичних синтезів вченими-істориками в радянській Україні зайвий раз підтверджує висловлювану вже в літературі думку про те, що призначення узагальнень в радянській гуманітаристиці полягало у тому, щоб закріплювати «правильну» ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ історії¹².

Таким чином, українським радянським історикам, які, як і в будь-якій іншій союзній республіці, були відповідальними за написання нормативних текстів з історії їхньої республіки, у цьому процесі фактично відводилася роль «чорноробів ерудиції» (якщо скористатися званою метафорою Марка Блока), котрі підбирали ретроспективну аргументацію для постулатів, що виголошувалися найвищим партійними функціонерами. Поза тим, вони могли дозволити собі фрондувати, але в колі таких проблем та тем, розробка яких не загрожувала радянським рамковим історичним уявленням, і така фронда завжди відбувалася з відома Кремля. Приміром, у роки німецько-радянської війни задля загравання з національними почуттями українців заохочувалася героїзація Данила Галицького чи Петра Сагайдачного, але ніхто не ставив під сумнів провідну вже на той час ідею офіційної політики пам'яті про вікові історичні зв'язки між українським та російським народами, а також керівну роль росіян в історії українського та інших неросійських етносів СРСР¹³. У добу початків брежнєвсько-сусловського режиму, який не відразу наважився на реалізацію нівеляційного курсу в національній політиці, та водночас керівництва республікою козакофіла та провідника поміркованої лінії в національно-культурній сфері Петра Шелеста існувала можливість вивчати ідеологічно нейтральне козацтво, наголошувати, не порушуючи існуючого канону, в основі своєї російськоцентричного, на певній політичній та культурній самобутності українського народу¹⁴.

Про причини неможливості для істориків тоталітарної доби в СРСР вийти за межі політично зумовлених приписів можна висновувати з добре відомої на сьогодні інформації з ділянки соціальної історії історичної науки в Радянському Союзі та його національних утвореннях, зокрема з історії умов, в яких їм доводилося займатися дослідженнями. Починаючи з 1930-х рр.

відступи від «партійної лінії» були просто неможливими через загрозу фізичних репресій, у післясталінські часи – більш витончених методів силового впливу (стримування кар'єрного росту, використання засобів психологічного тиску, звільнення з наукових установ, позбавлення можливостей працювати за фахом і встановлення абсолютних заборон на професію для найбільш непокірних тощо). Від «стихійної» творчості вчених утримувала також багаторівнева цензура текстів. Відтак радянські історики першого плану (чийми руками, власне, й писався радянський історичний наратив), наприклад такі сеньйори радянської історіографії, як Борис Греков¹⁵, керувались у своїй творчості насамперед принципом: «Чого хоче Сталін (Хрущов, Брежнев etc.)?» (по іншому вони не стали б радянською науковою елітою).

А тепер що до відповіді на друге питання, поставлене на початку статті. На мій погляд, *рамкові ідеї* політики пам'яті, а відтак й історичного наративу, в Україні починаючи з 1930-х рр. також творилися *завжди Кремлем* (певна річ, що тут ідеться не тільки про радянську політичну верхівку, але й представників інтелектуального істеблїшменту, насамперед про провідних московських та лєнінградських істориків, які також взаємодіяли з кремлівськими ідеологами) і ніколи українською республїканською партійною та науковою елітою. На такий висновок нашо́вхує відсутність якихось самостійних рішень республїканського політичного керівництва чи запроваджених в офіційний обіг ініціатив інтелектуалів республїки в царині ставлення до минулого, які б знаходилися поза контекстом політики пам'яті союзного керівництва. Поза тим, звичайно, що Москва інколи могла з тактичних міркувань дозволити найвищим посадовцям та провідним вченим і діячам культури УРСР нібито самостійну гру на полі національної історичної спадщини (зокрема, багато прикладів своєрідного «національного активізму» радянських українців наводять С. Єкельчик та автор цієї статті у згадуваних вище працях). Однак, по-перше, це робилося тільки тоді, коли така поведінка не суперечила стратегічним проектам Кремля, зокрема, й проекту побудови спільної радянської ідентичності та його історіографічної підпори – великого наративу спільної історії народів СРСР. По-друге, «московські бояри» завжди контролювали про-

пес залучення українців до вироблення офіційного бачення їхнього минулого¹⁶, вдаючись, у разі необхідності, до демонстративно жорстких методів дисциплінування. Так сталося під час ідеологічної кампанії післявоєнних років, коли з подачі Кремля відбувалося показове шмагання науковців Інституту історії України АН УРСР, які були авторами опублікованих під час війни цілком лояльних та адекватних ідеологічній ситуації тих років узагальнень з українського минулого. Аналогічною була кампанія «пацифікації» 1972–1973 рр., коли, серед інших, на цапа відбувала за «помилки» та «перекручення» в «ідеологічній роботі» попереднього періоду було призначено керівника республіки, який дозволив собі невинні репліки про її (республіки) історичну специфіку, що в умовах посилення репресивних методів національної політики в радянській Україні початку 1970-х рр. тягнули ледь не на ідеологічний кримінал.

Зазначені міркування, як на мене, підважують висновки С. Єкельчика та Н. Юсової. Не на користь поглядів шановних колег свідчить й сам фактичний матеріал, яким вони диспонують. Якщо б місцеві бюрократи та інтелектуали були провідними гравцями у формуванні меморативної політики в республіці, як твердить канадський історик, то чому в Україні утвердився безперечно російськоцентричний¹⁷ (хоча у ньому віддавалася данина й національній специфіці) історичний наратив, а не насичене національною міфологією бачення української історії (яке було властивим, наприклад, навіть для марксистської української історіографії доби 1920-х рр.¹⁸, коли більшовизм ще не опанував ситуацію, зокрема не підпорядкував собі процеси духовного життя, в Україні¹⁹), і саме тоді, коли в сталінській політиці пам'яті було остаточно визначено пріоритетність російського шовінізму та месіанізму над інтернаціоналізмом та класовим підходом – у післявоєнний період²⁰ (раніше ж курс вождя стосовно ставлення до історії відзначався ідеологічною непевністю та туманністю, а в період вкрай важкої для Кремля ситуації 1941–1943 рр. й какофонією ідеологічних гасел)? Чому навіть у період труднощів початкових етапів війни так і не було реалізовано проект запровадження в шкільне викладання в Україні курсу національної історії, який, за припущенням С. Єкельчика, існував і навіть був підтриманий вищими українськими партійними функціонерами²¹? Якщо

«головну роль у підготованні» визначального для подальшої радянської політики пам'яті політичного тексту – «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» «відіграли українські історики», то чому до роботи над «Тезами» залучалися реномовані московські історики (Лев Черепнін, Анна Панкратова, Михайл Тихоміров та ін.), а автором фінальної їх версії був провідний співробітник сталінського Агітпропу, хоча й українець з походження, Андрій Лихолат²²? Одним словом, погоджуючись з критикою С. Єкельчиком погляду на політику сталінізму в Україні як на переможну тоталітарну диктатуру, яка залякала українську громадськість і нав'язала їй свої тоталітарні задуми, підтримуючи слухність його тези про слабку координованість ідеологічного курсу сталінізму в УРСР, вважаю перебільшенням іншу крайність – твердження про вагомий вплив республіканських бюрократів та інтелектуалів на розвиток і зміни офіційної політики пам'яті в радянській Україні.

Сумніваюсь, виходячи також зі змісту її монографії, в правильності й тези Н. Юсової про насамперед наукове походження концепції «давньоруської народності». Сама авторка зазначає про те, що ні в 1930 р. (коли було опубліковано працю Миколи Рубінштейна, в якій вперше в радянській історіографії було окреслено контури концепції), ні в 1945 р. (коли була оприлюднена монографія Владіміра Мавродіна з її викладом) ця інтелектуальна конструкція, яка пояснювала витоки східнослов'янських народів, не набула академічної легітимаци²³ (а будь-яка концепція стає такою після її визнання спеціалістами) через відсутність виразного політичного замовлення. Воно з'явилося на початку 1950-х років і тоді ж лише концепція перетворилася в обов'язкове знання. По-друге, за своїм ідеологічним навантаженням названа радянська побудова є релевантною загальному спрямуванню сталінського переписування історії Росії та СРСР, а якщо історикам невідомі прямі вказівки Сталіна чи його поплічників з приводу багатьох практик, які здійснювалися в СРСР (в даному разі дослідники не мають відомостей про безпосереднє втручання функціонерів у процес вироблення концепції «давньоруської народності»), то це не є вагомим доказом на користь їхньої непричетності до таких дій. Наприклад, серйозні дослідники не ставлять під сумнів безпосереднє розв'язування

Сталіним голодомору 1932–1933 років в Україні, хоча науковцям невідомі (ймовірно поки що) прямі накази більшовицького тирана чи кого-небудь із його оточення про відповідні акції. Отож, попри неординарність, сміливість та, відповідно, інтелектуальну привабливість тези про рівноправну з політиками роль гуманітаріїв у формуванні ідейного каркасу радянського, в т. ч. українського радянського, історичного нарративу, насправді вони були все таки задіяними у стратегіях людей влади, хоча подекуди така субординація *виглядала* як незалежна від політики наукова позиція.

Таким чином, український радянський історичний нарратив *за великим рахунком, в дійсності* писався саме московськими ідеологами, а не їхніми київськими колегами чи представниками українського радянського історіографічного середовища. Останні, зрозуміло, залучалися до вироблення офіційної історичної доктрини як експерти, пропонували на ідеологічний ринок свої погляди та ідеї, писали (але не були авторами в нормальному розумінні цього слова!) радянські тексти з історії України, інколи навіть виходили поза межі встановлених Кремлем ідеологічних лімітів (однак такі кроки зазвичай жорстко зупинялись), але за їхньою спиною безперечно знаходилися найвищі партійні функціонери, які встановлювали ідеологічні орієнтири та часто «зі скрипом», але все ж домагались їх запровадження в історичний нарратив.

---

¹ Скељчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 22 – 23, 34.

² Там само. – С. 22.

³ Юсова Н. „Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – К.: ВД „Стилос”, 2006. – С. 22, 325.

⁴ Юсова Н. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття „давньоруська народність”// Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 121.

⁵ Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР// Український історик. – 1997. – № 1 – № 4. – С. 170.

⁶ Його ж. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобод України, 1963. – С. 23.

⁷ Про підготовку цього документу див.: Єсельчик С. Вказ. праця. – С. 256 – 257.

⁸ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 90 – 92.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 1679, арк. 8.

¹⁰ Натомість, мені не відомо, що хоча б одного російського історика репресували чи цькували у період 1930-х – 1980-х років за «російський великодержавний шовінізм», хоча гасло про потребу його приборювати ніколи офіційно не було вилучено з радянського ідеологічного дискурсу, а в період хрущовської десталінізації навіть спеціально наголошувалося на необхідності «повернення до ленінських принципів національної політики» та ставилося «відповідальне завдання» перед суспільствознавцями «боротися на два фронти – проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму» (Див.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 624; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: ЛКУ, 2005. – С. 289 – 291).

¹¹ Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти // Кристика. – 2001. – Ч. 12. – С. 13

¹² Грабович Г. Вказ. праця. – С. 11 – 15; Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – С. 359 – 360.

¹³ З приводу позірної непослідовності політики пам'яті найвищого політичного керівництва Радянського Союзу років німецько-радянської війни, одночасної пропаганди історії російського та неросійських народів СРСР відомий дослідник сталінізму Дейвід Бранденбергер висловився вельми іронічно: «Чи можна сказати, що пропаганда була у той період дійсно різноманітною? Адже на одну випущену тим чи іншим видавництвом біографію видатного діяча неросійської національності припадало декілька десятків книг, присвячених Олександрові Невському, Суворову чи Кутузову. Кожному новому українському роману доводилося витримувати конкуренцію відразу з трьома Толстими – не тільки з Олексієм Миколайовичем, але також зі Львом Микола-

йовичем та навіть з Олексієм Костянтиновичем [...]» (Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956) [Електронний ресурс]. – СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. – 416 с. – Режим доступу до кн.: <http://www.litmir.net/br/?b=129294&p=46> (останнє відвідування 16. 02. 2012).

¹⁴ Див.: Яремчук В. П. Исторична наука в УРСР у “добу Шелеста”// Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149 – 162.

¹⁵ Див.: Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М.: Знак, 2004. – С. 181.

¹⁶ У цьому зв’язку промовистим є, наприклад, відверте висловлювання провідного вченого Інституту історії України АН УРСР у кінці 1930-х - на початку 1950-х рр. Костя Гуслистого на одній з нарад у ЦК КП(б)У, яке свідчить про «нормальність» для тодішніх українських істориків такого стану речей: «Поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати» (У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част./ Упоряд. Грищенко Т. Т., Мазур В. М., Пиріг Р. Я., Рубльов О. С. – К.: Інститут історії України НАНУ; Центральний державний архів громадських об’єднань України, 1996. – Ч. II. (1944 – 1956 рр.). – С. 57).

¹⁷ С. Скельчик, приміром, слушно зазначає, що «українську національну пам’ять [після прийняття «Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954)»] можна було плекати лише в імперських межах російського кермування» (Див.: Скельчик С. Вказ. праця. – С. 258.). Однак тут же пише, що «Тези», мовляв, «повертали українському народові роль історичного дієвця» (Там само), з чим не можна погодитися. Швидше, «Тези» 1954 р. узаконювали за українською історією підпорядковану роль в інтегральному зв’язку з російською, відводячи для українців місце сліпого кошеняти, який усім своїм здобуткам завдячував «великому російському народові». Докладну аргументацію такого трактування «Тез» 1954 р. див.: Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. ... – С. 36–49.

¹⁸ Див. наприклад: Яремчук В. «Націонал-комуністичні» концепції в професійній історичній думці радянської України// Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Исторична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій

половині ХХ століття: колективна монографія/ За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 322–329.

¹⁹ А С. Єкельчик також акцентує на тому, що більшість українських інтелектуалів сталінської доби належали до покоління 1920-х рр. (Див.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 23).

²⁰ С. Єкельчик пише про небачене у радянському офіційному дискурсі звеличування росіян як важливу ідеологічну зміну післявоєнного часу на с. 153 – 155 своєї монографії.

²¹ Див.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 79–80. Сам Автор припускає, що «може, Москва потопила його одним телефонним дзвінком» (Там само. – С. 80).

²² Див.: Там само. – С. 256–257.

²³ Юсова Н. „Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія ... – С. 178, 316.